

КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

Федьков Олександр Миколайович

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА СЕЛЯНСЬКІ ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ  
НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В 1905-1907 РОКИ

07.00.02 - Історія України

Автореферат дисертації на здобуття вченого  
ступеня кандидата історичних наук

Київ - 1993



AB 28, 179

Дисертація є рукопис  
Робота виконана в Інституті історії України Академії  
наук України.

Науковий керівник - доктор історичних наук,  
професор Сарбей В. Г.  
Офіційні опоненти - доктор історичних наук,  
професор Михайлик О. Г.  
кандидат історичних наук,  
старший науковий співробітник  
Попик В. І.

Провідна організація - Київський державний педагогічний  
університет ім. М. П. Драгоманова.

Захист відбудеться "25" жовтня 1993 року о 10 год  
на засіданні спеціалізованої ради Д. 068.18.06. по присудженні  
наукового ступеня кандидата історичних наук при Київському  
державному університеті ім. Т. Г. Шевченка (адреса: 252017,  
Київ-17, вул. Володимирська, 60, ауд. 439).

Автореферат розіслано "24" вересня 1993 року.

Вчений секретар  
спеціалізованої ради,  
кандидат історичних наук.

доцент

Рудь М. О.

Структура дисертації. Дисертаційна робота складатиметься з вступу, трьох розділів, висновків, додатків та списку використаних джерел і літератури.

Вступ. Актуальність дослідження. Громадсько-політичні процеси, які сьогодні відбуваються в Україні, схожі, певною мірою, з проблемами переходу від авторитарної самодержавної влади до конституційного демократичного суспільства, перед якими стояла Росія у 1905-1907 рр.. Тоді, як і сьогодні, перетворення проводили люди, які не позбулися вагари минулих стереотипів, але під тиском обставин змушені здійснювати реформи. Дисертація, зрозуміло, не може і не претендує бути керівництвом для політиків, але вивчення історичного досвіду сприятиме утвердженню думки: вчасне розв'язання нагрілих соціально-економічних і політичних проблем - єдиний гарант від повернення на проторопаний в минулому шлях.

Зважена аграрна політика для України - великої хліборобської держави - є важливим чинником її стабільності і незалежності. Вироблення оптимальної програми перетворень в сільському господарстві є, таким чином, одним з першочергових завдань. Важливо, у зв'язку з цим, провести неупереджені дослідження аграрної історії України, а також програм соціально-економічних перетворень на селі, які висувалися в попередні періоди нашої історії. Це дасть змогу краще зрозуміти традиції нашого народу, соціальну психологію українського селянина і, при врахуванні сьогодишніх реалій та світового досвіду, дозволить обрати правильний шлях соціально-економічних перетворень.

Історіографія проблеми. Вивчення історії політичних партій і селянських організацій почалося ще під час революції. В брошурах, журнальних та газетних статтях, які часто носили пропагандистський характер, давалася переважно загальна характеристика політичних партій і союзів, Всеросійського селянського союзу, їх програмних документів, історія виникнення та діяльності<sup>1</sup>. У 1907 році з'явився праця Б.Веселовського, в якій аграрна політика уряду і І.Громад В. Всеросійський крест'янський союз /Матеріали к крест'янському вопросу. Отчет о заседаниях делегатского съезда Всеросійского крест'янского союза 6-10 ноября 1905 года.- Ростов-на-Дону, 1905.- С.8-32; Как смотрят социалисты-революционеры и социал-демократы на крест'янство и земельный вопрос.- СПб, 1906; Маслов П. Критика аграрных программ и проект программы.- М., 1905; О крест'янском союзе.- (Без місця і року видання).

селянський рух оцінювалися з ліберальних позицій. Давши характеристику Всеросійському селянському союзу (ВСС), автор зазначав, що його "органічній роботі" заважали як урядові репресії, так і революційний селянський рух<sup>1</sup>.

Однією з найбільш цікавих була робота, видана Вільним економічним товариством (ВЕТ) у 1908 р.<sup>2</sup>. Це оригінальне соціологічне дослідження, проведене на основі аналізу анкет кореспондентів ВЕТ, присланих з усіх регіонів України. В ній міститься великий фактичний матеріал про соціальний рух селянства і його психологію, діяльність політичних партій і союзів, ВСС та інших безпартійних селянських організацій і на Правобережжі.

Незабаром після революції з узагальненням досвіду та оглядом минулих подій виступили російські соціал-демократи. Радянські історики більшу увагу приділяли роботам Леніна і, зокрема, праці "Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905-1907 років". Проте ґрунтовні дослідження з аграрного питання та історії громадсько-політичних рухів початку ХХ ст. були підготовлені меншовиками. Так, у 1908 р. з'явилася робота П. Маслова "Аграрний вопрос в России", а потім вийшла багатотомна праця за редакцією В. Мартова, П. Маслова, А. Потресова "Общественное движение в России в начале XX века", у якій відповідні розділи про селянський рух були підготовлені також П. Масловим<sup>3</sup>. Меншовики, на відміну від більшовиків, з організованому селянському русі бачили запоруку від аграрного терору та інших революційних крайностей. Саме з таких позицій оцінювалися і діяльність політичних партій та безпартійних організацій селянства.

Робота С. Прокоповича<sup>4</sup> присвячена стану аграрного питання на початку віку та заходам уряду щодо його вирішення. Спиралчись на вже відомий фактичний матеріал, автор негативно оцінював селянські роз-

1. Веселовский В. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902-1906 гг.). - СПб., 1907. - С. 82.

2. Аграрное движение в России в 1905-1906 гг. Часть II. - СПб. - 1908.

3. Нам не удалось розшукати перше видання і ми ознайомилися з радянським виданням цієї праці. Див.: Маслов П. Крестьянское движение в России в эпоху первой революции (Аграрный вопрос в России. - Т. II. - Кн. 2). - Изд 2-е. - М., 1924; Общественное движение в России в начале XX века. Под ред. В. Мартова, П. Маслова и А. Потресова. - Т. II. - Ч. I. II. - СПб., 1909, 1910.

4. Прокопович С. Аграрный кризис и мероприятия правительства. - М., 1912.

руки і вітав втихомиривчу роль Селянського союзу.

В радянський час, як зазначалося на "круглому столі" з проблем стану і перспектив розвитку історичної науки, було "дві могутні хвилі приросту наукового знання в історії": це 20-і роки та десятиліття після XX з'їзду КПРС. Можна погодитися, з певними застереженнями, що це були "два етапи активного і успішного розвитку, дійсно-го піднесення, які характеризувалися постановкою широкого кола проблем, досить вільним їх обговоренням та значними результатами"<sup>1</sup>. В концепції "двох хвиль" розвитку радянської історичної науки вкладається і історіографія досліджуваної нами проблеми.

В 20-і роки з'явилися перші спеціальні дослідження з історії Всеросійського селянського союзу. Їх авторами інколи були колишні діячі та організатори Селянських союзів<sup>2</sup>. В зазначених працях розглядалась, головним чином, робота Установчого і делегатського з'їздів та вищих виконавчих органів ВСС. Діяльності ж місцевих організацій союзу, в тому числі і в Правобережній Україні, уваги не приділялось. Були допущені і деякі помилки. Так, А.Шестаков доводив, що з самого початку Селянський союз виступав в ролі політичної партії<sup>3</sup>.

Велика стаття М.Свідзінського, вміщена в кількох номерах журналу "Літопис революції", залишається і до нині єдиним спеціальним дослідженням про діяльність Всеросійського селянського союзу в Україні<sup>4</sup>. Автор вперше на основі великої кількості неопублікованих архівних джерел, матеріалів преси показав процес утворення і діяльності Селянських союзів у 1905-1907 рр., розглянув питання про взаємовідносини ВСС та політичних партій. М.Свідзінським зроблено підрахунки місцевих організацій союзу, зокрема на Київщині у 1905 р. нараховано 20 організацій ВСС<sup>5</sup>. Проте дослідник припустився ря-

1. "Круглый стол": историческая наука в условиях перестройки // Вопросы истории. - 1988. - № 3. - С. 21.
2. Мазуренко С. Крестьяне в 1905 году (Вместо предисловия статья В. И. Ленина о Всероссийском крестьянском союзе). - М., 1925; Шестаков А. Всероссийский крестьянский союз. Исторический очерк // Историк марксист. - 1927. - Т. 5. - С. 94-123.
3. Шестаков А. Визанава праця. - С. 98.
4. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року // Літопис революції. - 1928. - № 6; 1929. - № 1. 2. 3.
5. Літопис революції. - 1928. - № 6. - С. 150.

ду помилок. Так, наприклад, описуючи діяльність місцевих організацій Селянського союзу, М. Свідзінський наводив факти, що стосувалися Української соціал-демократичної спілки РСДРП або Селянського союзу ПСР<sup>1</sup>.

У 20-і та на початку 30-х років з'явилися спеціальні роботи з історії соціальної боротьби на селі. У працях А. Шестакова, В. Качинського показано становлення селян і сільськогосподарських робітників України та їх боротьбу у 1905-1907 рр.<sup>2</sup> Вищевказані автори навели численні факти утворення селянських комітетів, організацій Селянського союзу, роботи РСДРП на селі. У монографії Є. А. Мороховця досліджувалося питання про організаторську діяльність соціал-демократії серед селянства<sup>3</sup>. Особлива цінність цієї роботи полягає у тому, що в ній показано, поряд з РСДРП, такі політичні організації, як Українську соціал-демократичну спілку РСДРП, РУП (УСДРП) і Бунд, які активно працювали в селах Правобережної України.

У той час з'явилися спогади сучасників революції, а також нариси про селянський рух у 1905-1907 рр. в окремих районах Правобережжя<sup>4</sup>. Дуже цінними для нас є мемуари селян-учасників руху; в них знаходимо цікаві свідчення про роботу революційних партій на селі (РСДРП, ПСР, Спілки, УСДРП).

У 20-і та на рубежі 30-х років було опубліковано кілька монографій з історії політичних партій<sup>5</sup>. Хоча писались вони з позицій

1. Літопис революції. - 1928. - № 6. - С. 163; 1929. - № 1. - С. 159 - 164; 1929. - № 3. - С. 108-113.
2. Шестаков А. Вольба сельских рабочих в революции 1905-1907 гг. - М. - Л., 1930; Качинський В. Селянський рух на Україні в роки 1905-7. Частина перша. рік 1905. - Полтава, 1927.
3. Мороховец Е. А. Крестьянское движение и социал-демократия в эпоху первой русской революции. - М. - Л., 1926.
4. Зеккер А. 1905 рік на Поділлі. Частина 1. Аграрні заклоти та заворушення наймитів рр. 1904-06. - Вінниця, 1925; 1905 рік у Києві та на Київщині. Зб. статей та спогадів. За ред. В. Манілова та Г. Маренка. - К., 1926.
5. Попов Н. Е. Очерки истории Коммунистической партии (большевиков) Украины. - Х., 1928; Мещеряков В. Партия социалистов революционеров. Ч. I с начала девяностых годов до революции 1905 года. - М., 1922; Рин А. Очерки по истории Украинской социал-демократической "Спилки". - Х., 1926; Гермайзе И. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. I. РУП. - В., 1926; Стальний В. Кадеты (конституционно-демократическая партия народной свободы). - Изд 2-е. - Х., 1930.

революційної соціал-демократії. все ж за умов відносної свободи вибору для істориків тем досліджень. була важлива і сама постановна проблема.

На початку 30-х років. разом з так званим "процесом утвердження марксистсько-ленінської концепції історії" (який, фактично, йшов бік у бік з формуванням тоталітарної системи) в радянській історіографії практично припинилась робота над темою "Політичні партії і селянство". Науковий пошук поза рамками схеми "Історії ВКП(б). Короткий курс" став не лише неможливий, але й небезпечний для істориків. Саме тому, на наш погляд, в 30-і і до середини 50-х років значно скоротилася кількість досліджень і широта підходів до теми. Серед робіт, що з'явилися в той час, виділимо монографію Є. Д. Черменського та велику статтю Л. М. Іванова<sup>1</sup>. У монографії охарактеризовано програми та діяльність основних буржуазних партій в період революції (в тому числі серед селянства). Стаття, написана Івановим, була, фактично, першою синтетичною працею з історії революції 1905-1907 рр. в Україні. В ній, зокрема, дано характеристику селянському рухові, роботі соціал-демократії, особливо більшовиків, на селі. Проте характеристика діяльності "буржуазних, дрібнобуржуазних та націоналістичних партій" була побудована на обмеженому фактичному матеріалі і носила упереджено-викривальний характер.

До піввікового звільнен першої російської революції дослідниками було підготовлено ряд монографій, збірників статей, документів і матеріалів. Особливої уваги заслуговує праця Ф. Є. Лося,<sup>2</sup> у якій розглянуто передумови і хід революції в Україні. Велика увага приділена селянському руху; автор навів численні факти діяльності РСДРП серед селянства, приклади утворення організацій ВСС, селянських комітетів тощо. Спеціальнов роботом по історії селянського руху в Правобережній Україні М. Н. Лещенко почав свою багатолітню діяльність по вивченню аграрних рухів в 1905-1907 рр.<sup>3</sup> У його монографії наведено факти утворення та діяльності організацій ВСС, селянських страйкових комітетів. Для зазначених вище досліджень Ф. Є. Лося і М. Н. Лещенко було характерним введення в обіг великої кількості нового архівного матеріалу. Однак питання про діяльність політичних

1. Черменский Е. Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции. - М., 1939; Иванов Л. М. Революция 1905-1907 г. г. на Украине // Революция 1905-1907 гг. в национальных районах России - М., 1949.

2. Лось Ф. Е. Революция 1905-1907 років на Україні. - К., 1955.

3. Лещенко М. Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905-1907 років. - К., 1955.

партій на селі зводилося фактично до показу фактів роботи РСДРП, особливо більшовиків. "Більшовики вели рішучу боротьбу за відновлення селянства з-під впливу ліберальної буржуазії, проти меншовиків, есерів і буржуазних націоналістів, які всіляко гальмували пробудження широких верств селянства"<sup>1</sup>. Вище наведена цитата взята з монографії Ф.Є. Лося, але схожі сентенції знаходимо і в дослідженнях недавнього часу. Це є свідченням того, що принципові підходи істориків до проблеми не змінилися.

Окремо слід сказати про працю Є. Кірихіної, присвячену діяльності ВСС<sup>2</sup>. Авторка показала процес зародження Селянського союзу, боротьбу на Установчому та делегатському з'їздах по виробленню резолюцій з основних соціально-економічних і політичних питань, діяльність керівних органів та місцевих організацій ВСС. Є. Кірихіна навела численні факти, які свідчили, що ліберальні діячі, соціалісти-революціонери, меншовики, члени українських національних партій працювали у Всеросійському селянському союзі. Однак в цьому історик бачила "підступи" цих політичних організацій щодо селянства<sup>3</sup>.

В 50-60-і рр., особливо під час "другої хвилі" бурхливого розвитку історичної науки в СРСР, з'явилися дослідження про революційний (в тому числі селянський) рух в окремих регіонах Правобережної України<sup>4</sup>. Серед зазначених праць варто виділити роботи А.А. Буцка, в яких велика увага приділена діяльності політичних партій (РСДРП, УСД Спілки, ПСР) серед селян Київської губернії, наведено факти утворення і діяльності Селянських союзів та комітетів.

Окремий напрямок радянської історіографії складали дослідження з історії Комуністичної партії (зокрема періоду першої російської

1. Лось Ф.Є. Вказана праця. - С. 258.

2. Кірихіна Е.И. Всероссийский Крестьянский союз в 1905 г. // Исторические записки. - 1955. - Т. 50. - С. 95-141.

3. Там же. - С. 141.

4. Буцка А.А. Селяни і сільський пролетаріат Київщини в першій російській революції. - К., 1957; Його ж Селянський рух на Київщині в 1905 році // Наукові записки КДУ ім. Т.Г. Шевченка. - Т. XIII. - Вип. X. - Зб. праць іст. фак-ту. - № 5. - К., 1954. - С. 83-105; Вахбейт З.Д. 1905 год на Волини. Дис... канд. ист. наук. - Львів, 1954; Зеленик І.С. Революційний рух на Поділлі в період народної революції 1905-1907 рр. // Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут. Наукові записки. Серія історико-філологічна. Т. III. - Хмельницький, 1956.

революції)<sup>1</sup>. Вони були важливим чинником, що забезпечував ідеологічну основу панування КПРС. Та незважаючи на це, істориками було зроблено багато для вивчення аграрної програми та діяльності більшовиків в 1905-1907 рр. Однак слід зауважити, що більшовики і меншовики (а потім Спілка та Бунд) входили тоді в єдину РСДРП і працювали разом. До того ж більшовики в Україні (і особливо Правобережній) складали, як відомо, меншість в партійних організаціях. Тому слід обережно підходити до наведених авторами фактів, коли робота окремих місцевих організацій на селі, поширення соціал-демократичних видавць, особливо праць Леніна, програми РСДРП, більшовицьких газет подавалась як діяльність більшовиків України. Ці факти в однаковій мірі могли стосуватися і меншовиків, і спілчан, і членів Бунду.

В 60-80-і рр. продовжувалася робота по вивченні історії політичних партій<sup>2</sup>. Дослідження діяльності загальноросійських та українських національних партій велася на основі "марксистсько-ленінської методології". Це призводило до того, що автори, до певної міри, наперед визначали рамки наукового пошуку і висновки. Але і в таких умовах істориками було зроблено багато, зокрема у дослідженні аграрних програм і роботи політичних партій серед селянства.

Вивчення історії селянського руху з другої половини 50-х років проходило на основі залучення нових архівних джерел та використання статистичного методу досліджень. Соціальна боротьба і утворення

1. Луков Т. І. Більшовики у боротьбі за селянство у революції 1905-1907 рр. (на матеріалах Європейської частини Росії). - Львів, 1970; Михайлик О. Г. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905-липень 1917). - Львів, 1967; Шморгул П. Більшовицькі організації України в революції 1905-1907 років. - К., 1975 та ін.
2. Гусев К. В. Партія зсероз: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюционизму. - М., 1975; Гинев В. Н. Воряба за крестьянство и кризис русского неонародничества, 1902-1914. - Л., 1983; Пролетарские партии России: Урок истории. - М., 1984; Шелохаев В. В. Кадеты - главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905-1907 гг. - М., 1983; Курас І. Ф. Повчальний урок історії (ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії) - К., 1986; Його ж. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. - К., 1978; Шморгул П. М. Украинские мелкобуржуазные партии РУП (УСДРП) и "Спілка" в революции 1905-1907 г. г. // Научная сессия по истории первой русской революции 1905-1907 г. г. Тезисы сообщений. - М., 1965. - С. 148-155.

селянських організацій в селах Правобережної України розглядалися в працях М. Н. Лещенка, О. Г. Михайлика, І. М. Ревя, Л. Т. Сенчакової та інших дослідників. Своєрідним підсумком як своєї багаторічної праці по вивченню селянського руху в Україні у 1905-1907 рр., так і роботи поколінь радянських істориків, була монографія М. Н. Лещенка "Українське село в революції в 1905-1907 рр.". Автор на великій джерельній основі показав характер і особливості селянського руху в Україні, навів статистику форм і методів боротьби селян та сільських робітників. У дослідженні наведені факти утворення і діяльності селянських організацій, а також зроблено приблизні підрахунки організацій ВСС. Разом з тим, вивчення діяльності політичних партій на селі підмінялося наведенням окремих прикладів і сентенціями про те, що "більшовики рідше викривали й угодовську роль різних ліберально-буржуазних партій, опортуністичну діяльність меншовиків, псевдо-соціалізм есерів, рунівців та інших дрібнобуржуазних організацій і груп"<sup>1</sup>.

Напрацьований науковий матеріал по темі знайшов відображення в узагальнюючих академічних виданнях, що вийшли в 60-80-х рр. як з історії селянства<sup>2</sup>, так і з історії України<sup>3</sup>. Хоча зазначені праці несли на собі відбиток недоліків, характерних для спеціальних досліджень, проте вони були своєрідними віхами у розвитку історіографії.

Автономно від української радянської історіографії розвивалось зарубіжне українознавство; за кордоном з'явилися цікаві роботи з історії громадсько-політичних рухів, аграрного питання в Україні на початку ХХ століття<sup>4</sup>. Серед досліджень останніх десятиліть виділяю статтю І. Встановича, в якій дано ґрунтовний огляд літератури з аграрного питання в Україні початку століття і характеристику аграр-

1. Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905-1907 р. р. - К. 1977. - С. 128-129.
2. Історія селянства Української РСР у 2-х томах. - Т. I. - К. 1967.
3. Історія Української ССР в двох томах. - Т. I. - К. 1969; Історія Української ССР в 10-и томах. - Т. 5. - К. 1983 та ін.
4. Дорошенко В. Українство в Росії. Новітні часи. - Відень, 1916; Гайдалемівський П. Українські політичні партії. Їх розвиток і програми. - Зальцведель, 1919; Мищик О. Аграрна політика, 1800-1925. - Прага, 1925; Його ж. Аграризація хідівства України. - Прага, 1932; Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст. Курс лекцій - Подєбради, 1934 та ін.

них програм українських політичних партій<sup>1</sup>.

Перше уявлення про рівень дослідження проблеми в зарубіжній історіографії дає стаття німецького професора Д. Байрау. Показуючи участь селян в революціях 1905 і 1917 років в Російській імперії, автор лише побіжно говорить про діяльність агітаторів, при допомозі яких "більшовики прагнули об'єднати робітників і селян, щоб впливати на село"<sup>2</sup>. Однак про роботу інших політичних партій, Всеросійського селянського союзу Д. Байрау нічого не пише.

Недостатня вивченість питання про діяльність політичних партій та селянських громадських організацій на селі зумовила певні неточності в працях відомих зарубіжних українських істориків. Так, Д. І. Дорошенко помилково зачислює до українських політичних партій Селянську спілку,<sup>3</sup> яка насправді була не партією, а громадською організацією. Н. Полонська-Василенко, вважала (на наш погляд помилково), що Всеросійський селянський союз заснували соціалісти-революціонери<sup>4</sup>. Загалом же діяльності політичних партій і селянських громадських організацій на селі в 1905-1907 рр. в зарубіжній україністиці відводиться мало місця.

Отже, огляд літератури по темі дисертації, а також вказівки в спеціальних та фундаментальних історіографічних дослідженнях<sup>5</sup> дозволяють зробити висновок про недостатню розробленість проблеми. Це було одним з спонукальних мотивів, що зумовив вибір нами теми дослідження.

Джерельна база роботи. При написанні дисертації ми використали

1. Витанович І. Аграрна політика Українських урядів років революції й визвольних змагань (1917-20) // Український історик. - 1967. - № 3-4.
2. Байрау Д. Янус в лантах: крестьяне в русской революции. 1905-1917 гг. // Вопросы истории - 1992. - № 1. - С. 22.
3. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. - Львів, 1991. - С. 547.
4. Полонська-Василенко Н. Історія України. 1900-1923 р.р. - К., 1991. - С. 12.
5. Основные итоги изучения истории первой русской революции за последние двадцать лет // История СССР. - 1975. - № 5. - С. 52; Развитие исторической науки на Украине за роки Радянської влади - К., 1973. - С. 129-130; Историография истории Украинской ССР. - К., 1987. - С. 216.

ували опубліковані документи та матеріали, статистичні збірники<sup>1</sup>. Дисертант прагнув якомога ширше залучити мемуарну літературу і пресу, що відображають діяльність різних суспільно-політичних сил в революції. Дуже цінними для характеристики діяльності політичних партій і союзів є опубліковані програми та протоколи з'їздів<sup>2</sup>, а також протоколи Установчого та делегатського з'їздів ВСС<sup>3</sup>.

Важливе значення для вивчення проблеми мали неопубліковані документи та матеріали, які зберігаються в архівосховищах Києва, Москви, Хитоміра і Кам'янка-Подільського. Це, насамперед, джерела, що містяться у фондах органів таємної поліції, яка вела нагляд за політичними партіями і союзами, боролася з їх спробами вести агітаційно-пропагандистську та організаторську роботу серед селянства. У фондах Департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ Російської імперії (Ф. 102, особливий відділ та 4-е діловодство) Центрального державного архіву Жовтєвої революції у Москві (далі ЦДАЯР), Київського охоронного відділення (Ф. 275), Київського (Ф. 274), Подільського (Ф. 301) та Волинського (Ф. 1385) губернських жандармських управлінь Центрального державного історичного архіву України (далі ЦДА України) зосереджені документи, що свідчать про роботу політичних партій, організації ВСС на селі, їх зв'язки з революційним рухом селян і сільських робітників у 1905-1907 рр. Важливим є те, що розсекречено матеріали про діяльність українських національних партій, Української соціал-демократичної спілки РСДРП та інші, що

1. Революція 1905-1907 рр. на Україні. 36. док. і мат. За ред. Ф. Лося. - К., 1949; Революція 1905-1907 гг. на Украине 36. док. и мат. В 2-х томах. Отв. ред. Ф. Е. Лось. - К., 1955; Революційні події 1905-1907 років на Поділлі. - Вінниця 1956; Статистика землевладення 1905 год. - СПб., 1907; Париж в боротьбі з революцією 1905-1907 гг. - М., 1936 та ін.

2. Протоколи першого съезда Партии социалистов-революционеров. - (Без місця видання), 1906; Протоколи III съезда партии Народной свободы (конституционно-демократической). - СПб., 1906; Третий Всероссийский съезд Русских людей в Киеве. - К., 1906. В дисертації використувались також протоколи II-У з'їздів РСДРП.

3. Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза (Протокол). Издание Главного Комитета Всероссийского Крестьянского союза. - (Без місця і року видання); Материалы к крестьянскому вопросу. Отчет о заседаниях делегатского съезда Всероссийского крестьянского союза. 6-9 ноября 1905 г. С вступительной статьей В. Громяна; - Ростов-на-Дону, 1905.

були на спеціальному зберіганні. Це дозволяє об'єктивно показати суспільно-політичні процеси, зокрема в Правобережній Україні. Цінними для дослідника є документи, що виходили від політичних організацій, Селянського союзу і які зберігаються у ЦДАБР (фонди Всеросійського селянського союзу, ф. 519; Колекція нелегальних видань, ф. 1741) та в ЦДА України (ф. 838 - Колекція листівок). Крім того, використані матеріали інших архівних фондів, що дозволило дисертавту повніше дослідити проблему. Загалом при написанні дисертації використано документи більше 390 архівних справ, що зберігаються у 32 фондах. Значна частина архівних матеріалів вводиться в науковий обіг вперше.

Діяльність політичних партій та союзів серед селянства - складне явище; воно проявлялось в ідеологічній, агітаційно-пропагандистській та організаторській роботі. Одним з найбільш характерних і стабільних показників, який відображав, з одного боку, результати діяльності політичних організацій, безпартійних діячів на селі а, з другого, зміни в соціальній психології та політичній свідомості селянства на різних етапах революції, були селянські партійні і безпартійні організації. До партійних організацій селянства належали сільські та містечкові осередки політичних партій, а до безпартійних - Всеросійський селянський союз, селянські Ради, комітети та комісії, організації узовноважених тощо.

Беручи до уваги вищевказане, зазначаємо, що предметом даного дослідження є вивчення: стану аграрного питання в Правобережній Україні напередодні революції 1905-1907 рр.; аграрних програм політичних партій та союзів, концепцій організації селянства; політики уряду та адміністрації губерній регіону щодо селянських організацій та шляхів розв'язання соціальних конфліктів на селі; діяльності політичних партій і союзів, безпартійних діячів по організації селянства; утворення й діяльності селянських, партійних та громадських організацій у 1905-1907 рр.

Метою даного дисертаційного дослідження є: на основі широкого комплексу опублікованих і неопублікованих джерел, спеціальних досліджень істориків показати становище селянства в Правобережній Україні напередодні 1905 р., діяльність політичних партій та союзів, безпартійних селянських організацій серед селянства. Прослідкувати еволюцію селянських партійних і безпартійних організацій, зміни в соціальній психології та політичній свідомості селянства.

У зв'язку з цим зроблена спроба вирішити такі завдання:

- з'ясувати становище селянства Правобережної України напередод-

дні революції 1905-1907 рр., звернувши при цьому особливу увагу на недостатньо вивчені аспекти питання;

- висвітлити діяльність політичних партій і союзів по створенню партійних та безпартійних організацій селянства;

- показати роботу різних політичних організацій на селі в певні періоди революції;

- прослідкувати еволюцію безпартійних організацій селянства, особливо Селянського союзу, в ході першої російської революції;

- скласти список і зробити підрахунки сільських, волосних, містечкових партійних та безпартійних селянських організацій.

Методологічною основою дисертації є діалектичний метод наукового пізнання, принципи історизму і об'єктивності.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що в ній вперше, на основі залучення широкого кола нових, малодосліджених джерел, дала характеристика аграрних програм партій та союзів, що діяли на Правобережжі; розглянуто діяльність революційних (ПСР, РСДРП, УСДРП (РУП)), ліберальних (конституційно-демократична; українських: демократичної, радикальної, а згодом демократично-радикальної) і правих (Союз руського народу) партій та союзів. Отримали конкретні дані про вплив різних політичних організацій в селах Правобережної України доби революції. Досліджено діяльність та прослідкувано еволюцію селянських громадських організацій (Селянського союзу, комітетів, Рад, організацій уповноважених тощо). Роль різних суспільно-політичних сил в революції підтверджується статистичними даними, зробленими у дисертації.

Практична значимість дисертаційного дослідження полягає у тому, що його висновки, фактичний і теоретичний матеріал можуть бути використані при підготовці загальноючих праць з історії селянства України, суспільно-політичної боротьби в Україні на початку ХХ століття. Матеріали дисертації можуть використовуватись при підготовці вузівських курсів і спецкурсів.

Наукова апробація дисертації проводилась у відділі історії України ХІХ - початку ХХ століття Інституту історії України АН України. Основні положення і висновки дисертаційної роботи були викладені автором на наукових конференціях, які проходили у Горлівці, Запоріжжі, Вінниці і Кам'янці-Подільському, а також під час проведення занять з студентами історичного факультету Кам'янець-Подільського педагогічного інституту.

Основний зміст дисертаційного дослідження

В першому розділі - "Соціально-економічні і політичні передумови організації селянства" - розглядається стан соціально-економічного розвитку сіл Правобережної України напередодні 1905-1907 рр., дається характеристика аграрних програм політичних партій та союзів, які діяли в зазначеному регіоні.

Проведення реформи 1861 р. мало на Правобережжі свої особливості; під впливом польського повстання 1863 р. селяни переводилися на обов'язковий викуп, внаслідок чого розмір селянського наділу збільшився в середньому на 18 %, зменшився об'єм оброку<sup>1</sup>. Та незважаючи на це, капіталістична еволюція сільського господарства проходила болісно, із збереженням великого поміщицького господарства. Сільське господарство регіону спеціалізувалося, головним чином, на буряково-цукровому виробництві<sup>2</sup>.

Процес мобілізації земельної власності - перехід земель від одних суспільних груп до інших<sup>3</sup> - охопив всі категорії сільського населення. Для селянства головне значення мала надільна земля. Однак внаслідок швидкого росту населення і дворів, кількість надільної землі на двір скоротилася в правобережних губерніях України в середньому з 8.4 (1877 р.) до 5.5 дес. (1905 р.), або на 34.5%. При цьому, найбільші скорочення сталися на Поділлі, де за той же час кількість надільної землі на двір зменшилась з 6.8 до 3.8 дес., або на 44.1%<sup>4</sup>.

Селянська надільна земля розподілялась нерівномірно. Про рівень диференціації свідчило те, що найменшзабезпечені землев господарства (до 5 дес.) складали на Поділлі 78.6 %, на Київщині 55.5 % від загальної кількості. Натомість багатонадільні (більше 10 дес.) нараховували у Подільській губернії 1.6%, у Київській - 9.1% і у Волинській 22.2 % і володіли, відповідно, 5.0 %, 24.0 % та 41.1 % землі<sup>5</sup>. При цьому варто зауважити, що якість ґрунтів на Волині була гіршою.

Приватні та орендовані селянські землі не послабляли, а навпаки, посилювали диференціацію селянства. Цьому сприяли високі ці-

1. Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. Изд. 2-е. пересм. и доп. - М., 1960. - С. 228.

2. Нерлин П. Н. Аграрная революция в России. Кн. 1. От реформы к революции. - М., 1966. - С. 67-68.

3. Святловский В. В. Мобилизация земельной собственности в России. Изд. 2-е. пересм. и доп. - СПб., 1911. - С. 1-24.

4. Иванов Л. М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905-1907 гг. // Исторические записки. - 1957. - Т. 60. - С. 180.

5. Там же. - С. 182-183.

ни на землі. За 40 років (1863-1902) вони вирости на Правобережжі у 3.5 рази. Крім того, ціна малої ділянки була у 2 рази вищою, ніж великої<sup>1</sup>. Це призвело до того, що у результаті 67.3 % покупок, які здійснювалися в краї було придбано лише 15.7 % земель. Натомість 15.2 % покупок дали аж 68.8 % куплених земель<sup>2</sup>. Це зумовило те, що, з одного боку, замкнена частина селянства зосереджувала в своїх руках по кілька десятків і навіть сотень десятин землі, а, з другого, множилися сільська біднота, яка вимушена була поповнявати собов лави сільськогосподарських та промислових робітників. Орендовані селянами землі, внаслідок високих орендних цін, також зосереджувалися, головним чином, в багатих селян<sup>3</sup>.

Характернов рисов аграрних відносин на Правобережжі було те, що 96.3% селянських надільних земель перебували у подвірному користуванні<sup>4</sup>. Це позначилося на соціальній психології місцевого селянства - воно прагнуло до самостійного господарювання. Самостійність у характері селян виховувалася також системою місцевого самоуправління<sup>5</sup>.

Поміщицькі господарства правобережних губерній України відзначалися високою стійкістю. Якщо на Лівобережжі і Півдні України їх володіння значно скоротилися (відповідно на 39.5 і 49.1 відсотки), то на Правобережжі лише на 16%<sup>6</sup>. На 1905 рік в руках дворян крав залишалось 34.7% усіх земель<sup>7</sup>. Особливістю аграрних відносин у регіоні було те, що вони мали національний аспект - серед поміщиків Правобережної України переважали поляки, а великими орендаторами часто виступали євреї<sup>8</sup>.

При характеристиці аграрних програм політичних партій запропонована типологія, в основі якої покладено їх ставлення до поміщиць-

1. Святловский В. В. Вязана праця. - Таблица 4, с. 88.
2. Иванов Л. М. Распределение. - С. 196-197.
3. Анфимов А. М. Земельная аренда в России в начале XX века. - М., 1961. - С. 79; Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття. - К., 1968. - С. 23-24.
4. Иванов Л. М. Распределение. - С. 184.
5. Бондаревський А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. - К., 1961. - С. 13-47.
6. Иванов Л. М. Распределение. - С. 187.
7. Там же. - Таблица 7.
8. Історія народного господарства Української РСР у трьох томах чотирьох книгах. Т. 1. Економіка досоціалістичних формацій. - К., 1983; - С. 304; ЦДІА України. - Ф. 442. - Оп. 855. - Спр. 113. - Ч. 1. - Арк. 56-59; Там же. - Оп. 637. - Спр. 545. - Арк. 15 зв., 16, 22, 45, 50.

кого землеволодіння. Виходячи з цього, до першого типу віднесемо програми партій, які виступали за революційне знищення дворянського землеволодіння. Другий тип складали ті аграрні програми, які передбачали компромісне вирішення земельного питання шляхом примусового викупу частини поміщицьких земель. Консервативно-монархічні організації проголошували недоторканість приватної (малося на увазі, насамперед, дворянської) власності на землі і їх програми віднесені до третього типу аграрних програм. Всі програми були орієнтовані на певні соціальні групи населення і об'єктивно виражали їх інтереси.

Революційні партії пов'язували вирішення аграрного питання з ліквідацією приватної власності на землі. Цього можна досягти, на думку соціалістів, шляхом революційної боротьби. Селянські організації (партійні й непартійні) мали надати селянському рухові організований характер. В ході революції передбачалося проведення націоналізації (більшовики), муніципалізації (меншовики, Спілка, УСДРП) або соціалізації (соціалісти-революціонери) земель. Загалом же, всі революційні партії були єдині щодо стратегії вирішення аграрного питання. Існуючі тактичні розходження та міжпартійна ідейна боротьба не виходили, в цілому, за рамки революційного напрямку.

Недоліки аграрних програм революційних партій були помічені як членами цих організацій,<sup>1</sup> так і їх опонентами<sup>2</sup>. Головним же недоліком аграрних проєктів лівих партій було те, що вони не бачили цінності інституту приватної власності (зокрема на землі). З ліквідацією поміщицького землеволодіння наносився удар по всій економіці, побудованій на ринкових засадах.

Економічно виваженою і розробленою в усіх своїх складових частинах була кадетська аграрна програма. Примусовий викуп частини поміщицьких ґрунтів був основною вимогою партії Народної свободи у земе-

1. Ленін В. І. Перегляд аграрної програми робітничої партії // Повн. збір. тв. - Т. 12. - С. 223-251; Рожков М. Аграрний вопрос в России и его решение в программах различных партий. - М., 1917; Как смотрят социалисты-революционеры и социал-демократы на крестьянство и земельный вопрос. - СПб., 1906; Маслов П. Критика аграрных программ и проєкт программы. - М., 1905.

2. Тугай-Барановский М. Национализация земли и выкуп // Украинский вестник. - 11 июня 1906. - № 4. - С. 212-221; Нападки на партию Народной свободы и возражения на них. - М., 1906.

льному питанні<sup>1</sup>. Розрахована на еволюційний розвиток суспільства, програма конституційних демократів була реформистською і носила компромісний характер. Кадети хотіли примирити інтереси поміщиків та селян<sup>2</sup>. Однак їх програма не враховувала радикальних настроїв більшості селянства. Крім того, поряд з програмами революційних партій вона виглядала не так привабливо для основної маси сільського населення. Кадетська аграрна програма піддавалася критиці справа і не знаходила підтримки в урядових колах.

Совз руського народу був консервативною організацією і його аграрна програма передбачала, фактично, збереження status quo в системі землеволодіння. Вдосконалення землекористування, переселенська політика, законодавче регулювання орендних відносин та інші косметичні заходи при рішучій боротьбі з селянським рухом - основні вимоги аграрної програми союзу. "Совзники" підігрівали великодержавницькі та антисемітські настрої серед селянства<sup>3</sup>. Ця програма була реакційною і об'єктивно відображала інтереси консервативної частини поміщиків і урядовців.

У другому розділі - "Політичні партії і селянські громадські організації у 1905 р." - розглядається організаторська діяльність політичних партій та союзів, селянських громадських організацій в селах Правобережної України у 1905 р., політика уряду і місцевої адміністрації в аграрному питанні, зокрема щодо селянських організацій і шляхів вирішення соціальних конфліктів на селі.

На початку революції в селах правобережних губерній України проявили себе лише ліві політичні партії та спілки - Партія соціалістів-революціонерів (ПСР), РСДРП, Українська соціал-демократична спілка (Спілка), Революційна українська партія (РУП). В усіх трьох губерніях поширювались видання цих організацій, але в Київській найактивніше працювала РУП,<sup>4</sup> в Подільській - Спілка,<sup>5</sup> а на Волині - Се-

1. Програма Конституційно-демократичної партії, вироблена установчим з'їздом партії СНВ, 1906. - С. 7.

2. Шелохаев В. В. Аграрная программа кадетов в первой русской революции // Исторические записки. - Т. 86. - М., 1970. - С. 173.

3. ЦДАХР. - ф. 1741. - Оп. 1. - Спр. 13416. - Арк. 1-2.

4. Там же. - ф. 102 ДД ОБ. - 1905. - Оп. 233. - Спр. 1936. - Арк. 14 зв.; ЦДА України. - ф. 274. - Оп. 1. - Спр. 1049. - Арк. 44; Там же. - Спр. 1225. - Арк. 70. 91.

5. ЦДА України. - ф. 442. - Оп. 637. - Спр. 99. - Арк. 2 зв.; Там же. - Оп. 855. - Спр. 113. - Арк. 56.

сянськой союз ПСР<sup>1</sup>. У результаті організаційно-пропагандистської роботи політичних партій стали утворюватися селянські організації.

Головнов формов боротьби селян і сільських робітників Правобережної України був страйк. Саме в ході страйкових виступів утворювалися "організації уповноважених". Уповноважені обиралися на сходах, які утверджували також присуди про покращення умов найму в економіях. В обов'язки уповноважених входило стежити за виконанням економією умов присуду. Найперша "організація уповноважених" утворилася в 1-й половині березня у містечку Солобківці Ушицького повіту Подільської губернії<sup>2</sup>. Згодом такі організації утворювалися в інших селах Подільської,<sup>3</sup> Київської<sup>4</sup> та Волинської<sup>5</sup> губерній. Виступами селян керували також селянські комітети та комісії,<sup>6</sup> а на Київщині, крім того, місцеві осередки РУП<sup>7</sup>. Всього навесні-влітку 1905 р. утворилося, за нашими підрахунками, 28 селянських організацій.

Діяльність політичних партій по створенню селянських організацій у вересні-грудні 1905 р. можна поділити на два періоди: до і після 17 жовтня. Після проголошення маніфесту 17 жовтня відкрилися можливості для легальної діяльності політичних партій та союзів, селянських громадських організацій. Саме в той час в Правобережній Україні найбільшого розмаху набуло утворення організацій Всеросійського селянського союзу. Останній здійснював свою діяльність, головним чином, в рамках законності, утримував селянство від крайнощів аграрного терору. В організації селянських союзів брали участь як революційні (ПСР, РСДРП, УСДРП), так і ліберальні (конституційно-демократична, Українська демократично-радикальна) партії, безпартійні діячі. Всього наприкінці 1905 р. утворилося 36 організацій ВСС, 25 з яких діяли на Київщині. Спроба скликання Українського селянського з'їзду і утворення Української селянської спілки закінчилася невдачею.

Восени-взимку 1905 р. революційні партії займали на селі домі-

1. ЦДІА України. - Ф. 1335. - Оп. 1. - Спр. 137. - Арк. 11; Спр. 280. - Арк. 79, 197; Спр. 295, 296, 388.
2. ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр. 7350.
3. Там же. - Спр. 7302, 7315, 7316, 7324, 7346, 7348, 7387, 7401.
4. Селянин. - травень 1905. - Ч. 29. - С. 6; Праця. - март-апрель 1905. - Ч. 13-14. - С. 10.
5. ЦДІА України. - Ф. 1335. - Оп. 1. - Спр. 388. - Ч. 2. - Арк. 354.
6. Вудик А. К. Селяни і сільський пролетаріат. - С. 103, 104; ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр. 7340.
7. Селянин. - травень 1905. - Ч. 29. - С. 6; 1905 рік на Бердичівщині. - С. 81-82.

кучче становище. В той час помічені спроби посилення організаційної діяльності Української соціал-демократичної Спілки,<sup>1</sup> Партії соціалістів-революціонерів<sup>2</sup>. Поряд з осередками революційних партій, з'явилися сільські групи конституційних демократів,<sup>3</sup> однак їх число було незначним. Загалом у жовтні-грудні нараховувалось 46 партійних і непартійних (в т.ч. ВСС) селянських організацій.

Уряд та місцева адміністрація стали на шлях заборони організацій селянства незалежно від характеру їх діяльності. Це призводило до того, що легальне функціонування будь-яких організацій ставало неможливим. Спроба утворення примирявальних органів (комітетів, комісій, камер та ін.), до складу яких входили б поміщики та селяни і які б цивілізовано вирішували соціальні конфлікти на селі, не набували значного поширення<sup>4</sup>. У боротьбі з революційним рухом уряд робив ставку на силу. В таких умовах почала проводитися століпівська аграрна реформа.

Діяльність політичних партій і союзів, селянських громадських організацій в період спаду революції розглядається у третьому розділі - "Політичні партії і селянські організації в 1906-1907 роках". В зазначений час співвідношення суспільно-політичних сил складалося на користь урядового табору. В Правобережній Україні широкого розмаху набув консервативно-монархічний рух. Кількість членів Союзу руського народу перевищувала там 125 тис. чоловік<sup>5</sup>. Хоча більшість членів СРН складала пасивну масу, та діяльність цих організацій значно ускладнила роботу ліберальних та революційних партій. Серед останніх найбільшого впливу серед сільської бідноти і сільськогосподарських робітників у 1906 р. досягла Українська Спілка, число членів якої в губерніях Правобережжя, за нашими даними, перевищувала 3 тис. У 1906-1907 рр. в трьох правобережних губерніях України діяло 54 сільських та містечкових комітета Спілки.

1. ЦДІА України - Ф. 275. - Оп. 1. - Спр. 1117. - Арк. 1; ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр. 7267. - Арк. 320.
2. ЦДІА України - Ф. 274. - Оп. 1. - Спр. 1049. - Арк. 92-125; Там же - Ф. 275. - Оп. 1. - Спр. 1119. - Арк. 47-49 з зв.
3. Черменский Е. Д. Вказана праця. - С. 165; Шелохаев В. В. Кадеты - главная партия. - С. 301.
4. ЦДІА України - Ф. 442. - Оп. 704. - Спр. 179. 349.
5. Киселев И. Н., Корелин А. П., Шелохаев В. В. Политические партии в России в 1905-1907 гг.: численность, состав, размещение (количественный анализ) // История СССР. - 1990. - № 4. - С. 75-78; ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр. 7886. - Арк. 310-311.

Успішній організаторській роботі ПСР сприяла участь її членів в проведенні сільськогосподарських страйків. На Київщині есери мали 4 райони з кількома десятками сільських організацій, діяльність яких носила конспіративний характер<sup>1</sup>. Осередки ПСР діяли також в Подільській<sup>2</sup> та Волинській<sup>3</sup> губерніях. Загалом, нами встановлено 14 сіл та містечок, де діяли осередки селян - соціалістів-революціонерів.

З-поміж українських партій, українські соціал-демократи вели на селі найбільш активну роботу<sup>4</sup>. Наприкінці революції, як свідчать документи, українським есерам вдалося створити ряд селянських організацій<sup>5</sup>. Однак національні партії користувалися меншою підтримкою селянства, ніж Спілка чи інші місцеві організації загальноросійських революційних партій (РСДРП, ПСР).

Географія утворення партійних осередків на селі дозволяє говорити про ступінь активності політичних партій, в тому чи іншому регіоні. Показовим, у зв'язку з цим є те, що з 73 осередків революційних та ліберальних партій 65 (89,04 %) діяли на Київщині, 6 (8,22 %) на Поділлі і лише 2 (2,74 %) на Волині. Причиною порівняно найслабшої роботи революційних та ліберальних партій у Волинській губернії була надзвичайно потужна консервативно-монархічна хвиля, що її захлиснула.

Серед селянських громадських організацій ведуче місце продовжував посідати Селянський союз. Його діяльність носила конспіративний характер. Про поступ роботи ВСС на Правобережжі свідчили губернський, регіональні та всеросійські з'їзди, що відбулися в 1906-1907 роках. Організації Селянського союзу, як видно з матеріалів з'їздів, діяли у всіх губерніях Правобережжя. На Київщині, зокрема, ВСС об'єднував 60 сіл і 60-70 гуртків для читання, а на Поділлі повітові

1. ЦДАХР. - Ф. 102 ДП ОВ. - Оп. 1907. - Спр. 11. - Ч. 21. - Арк. 33-34; Там же. - Спр. 9. - Ч. 1 (пр. 1). - Арк. 115-116; ЦДА України. - Ф. 274. - Оп. 1. - Спр. 1850. - Арк. 7; Там же. - Спр. 1852; Там же. - Спр. 2032; Там же. - Спр. 2282.

2. Там же. - Ф. 442. - Оп. 857. - Спр. 501. - Арк. 55; ЦДАХР. - Ф. 102 ДП ОВ. - Оп. 1907. - Спр. 9. - Ч. 45. - Арк. 59. 66.

3. ЦДАХР. - Ф. 102 ДП ОВ. - Оп. 1907. - Спр. 9. - Ч. 10. - Арк. 15.

4. Доклад Української Соціал-демократичної Робітничої Партії Росії Міжнародному Соціалістичному Конгресові в Штутгарті. - Львів, 1907. - 16 с.

5. ЦДАХР. - Ф. 102 ДП ОВ. - Оп. 1907. - Спр. 9. - Ч. 21. - Арк. 362.

відділи союзу існували у 10 з 12 повітів губернії<sup>1</sup>.

У справі організації страйкового руху брали участь соціал-демократи, есери, члени Селянського союзу і, навіть, конституційні демократи. Найбільшого успіху у цьому досягла УСД Спілка РСДРП, під впливом якої утворювалися селянські страйкові комітети,<sup>2</sup> а на Поділлі, крім того, Ради селянських депутатів<sup>3</sup>. Організатором страйкових комітетів в Ушицькому повіті Подільської губернії був кадет И. И. Зноівський<sup>4</sup>. Селянські безпартійні організації, що утворювалися і діяли в 1906-1907 рр., відстоювали економічні інтереси селян і сільськогосподарських робітників. Всього ж в період спаду революції утворилося 127 селянських партійних та безпартійних організацій.

У висновках дисертації проведено аналіз статистичних даних, підведено підсумки дослідження і зроблені основні висновки.

Основні положення дисертації викладені в наступних роботах автора:

1. Селянські організації на Поділлі в 1905-1907 роки // Тези доповідей УІ Подільської краєзнавчої конференції. - Кам'янець-Подільський, 1985. - С. 10-11. (У співавторстві).

2. Всеросійська селянська спілка на Поділлі // УІІ Подільська краєзнавча конференція (секція історії дожовтневого періоду). Тези доповідей. Кам'янець-Подільський, 1987. - С. 9-10.

3. Керівні органи Всеросійської селянської спілки на Поділлі // Тези доповідейостої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. - Вінниця, 1988. - С. 35-36.

4. Родина Затонських у першій російській революції // Тези доповідей наукової конференції. Видатний партійний і державний діяч В. П. Затонський (до 100-річчя з дня народження). - Кам'янець-Подільський, 1988. - С. 8-10.

---

1. Украинский вестник. - 1906. - № 8. - С. 591; Веселовский В. Вказана праця. - С. 81; ЦДАХР. - Ф. 102 ДП ОБ. - 1906 р. / 1 від. - Оп. 235. - Спр. 439. - Арк. 1-2; ЦДА України. - Ф. 274. - Оп. 1. - Спр. 1986.

2. Скоропис О. Соціально-демократичний рух в Сквирському і Васильківським повітах в 1906 р. // Наш голос. - 1911. - Ч. 11-12. - С. 516-521; Аграрное движение в России. - С. 209-210.

3. Аграрное движение в России. - С. 207; ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр. 7400. - Арк. 4.

4. ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр. 7535. - Арк. 9-10; Там же. - Ф. 144. - Оп. 229. - Спр. 310. - Арк. 12-14.

5. Передумови і утворення селянських організацій на початку революції 1905-1907 років (на матеріалах Подільської губернії) // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція історії дошовтєвеного періоду. - Кам'янець-Подільський, 1990. - С. 13-15.

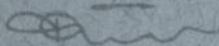
6. Коли утворювалися Селянські спілки, що це за організації? // Історія України в запитаннях та відповідях. Вип. 2. - К.: Тов-во "Знання" УРСР, 1990. - С. 26-28.

7. Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття. Упорядкування, передмова, примітки О. Федькова. - Тернопіль: Вид. відділ обл. упр-ня по пресі, 1990. - 83 с.

8. Селянство України в революції 1905-1907 років (назрілі питання історичних досліджень) // Первая российская революция 1905-1907 гг. в свете нового исторического мышления. Тезисы докладов и сообщения республиканской научной конференции 18-20 декабря 1990 г. I том. - Горловка, 1990. - С. 108-109.

9. Всеросійська селянська спілка і національно-визвольний рух на Україні в 1905-1907 роки // Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму. - Київ-Запоріжжя, 1991. - С. 142-143.

10. Рецензія: М. А. Якоменко. Сорочинська трагедія - В.: Політгид України, 1990. - 126 с. // Український історичний журнал. - 1991. - № 3. - С. 149-151. (У співавторстві).



Підписано до друку 16.09.98. Формат 60x84 1/16. Об'ємний друк.  
Об'ємний папір. Ум. друк. арк. 1:16. Тираж 100 прим. Зам. 1781в.

ВНІ корпоратії УкрНТІ, 252171 Київ, вул. Горького, 160.

463 380

4B-28.179  
**AV 28.179**